

II

Harald Ofstad: *Ansvar og handling*, Universitetsforlaget, Oslo 1980.

”Moral är att ta det allvarliga allvarligt. Det allvarliga är att människor och djur lider, förnedras och har det illa. Att ta detta allvarligt betyder att engagera sig, skaffa sig så säkra kunskaper som tid och tillfälle tillåter och söka handla så att världen blir mindre ond.”

Dessa ord, hämtade ur Harald Ofstads nya bok *Ansvar og handling*, kan sägas uttrycka författarens syn på moralen och den praktiska filosofin, som han under sin verksamhet som filosof framlagt i en rad numera delvis svåråtkomliga skrifter. Boken är indelad i tre delar: moralfilosofi, socialfilosofi och rättsfilosofi. Om dem alla gäller att man är tacksam för att Ofstad velat ge en översiktlig sammanfattning av sina ställningstaganden och teorier i praktisk-filosofiska frågor. Man får en samlad överblick över hans grundläggande moraliska värderingar, hans normativa ”humanistiska etik” och hans tidigare i boken *Vårt förakt för svaghet* utförda grundliga analys av ”nazistisk etik”, som han tycker om att ställa emot sin egen humanistiska etik. Medan den nazistiska etiken är en elit-etik, som gör en fundamental skillnad mellan ”vi” och ”de andra”, där ”vi” avser en elit, som kan behandla ”de andra” (de ”mindervärdiga”) som det passar den, skall den humanistiska etiken vara universalistisk: enligt den är det lika viktigt att alla människor lever ett gott liv som att jag gör det.

Huvudinnehållet i den humanistiska etikens moralkodex formulerade Ofstad i boken *Val och värde* (1962) med följande ord:

”Enligt min åsikt finns det fem primära värden:

- att söka kunskap (söka nå fram till allt djupare och mera omfattande vetande om människans natur),
- att bemöda sig att handla och uppträda etiskt riktigt,
- att skapa och uppleva något som har estetiskt värde,
- att öka fysiskt och psykiskt välbefinnande,
- att identifiera sig med sina medmänniskors väl och ve (dvs att hysa kärlek till människorna).”

Ofstad menade där att detta värdesystem bör kompletteras bl a med normer som tar ställning till fördelningen av förmåner, till frågan om vad som är rättvist, till normen att inte döma en oskyldig, att inte tortera, att inte förråda. I den nya boken ges vid karakteristiken av ”den moraliska idealpersonen” en mera systematisk skildring av den humanistiska etikens värde- och normsystem, varvid stor vikt fästes vid självinsikt, öppenhet för motargument och normen att ständigt underkasta de moraliska värderingarna kritisk granskning. Metanormen att söka handla moraliskt riktigt och normen att skapa och uppleva estetiska värden omnämns inte. Identifikationen med andra väsen förtydligas med att det gäller (1) att den moraliska idealpersonen anser det viktigt att inte bara hon utan också

andra lever ett gott liv, (2) att hon blir glad när det går dem väl och bekymrad när det går dem dåligt och (3) att hon är inställd på att söka hjälpa dem i deras svårigheter. (Att med "andras väl och ve" avse andra *människors* väl och ve förefaller vara en naturlig förutsättning. På en del ställen ersätter Ofstad emellertid "andras" med "andra kännande väsens" (tex s183), ja, han talar om "*människors och djurs* väl och ve" (s 13) utan att någon gräns dras i djurens serie. Inför denna utvidgning av tesen frågar man sig helt naturligt om jakt och fiske, ja, avlivandet av en irriterande fluga enligt författarens mening är att betrakta som en omoralisk handling.) Några större ändringar i moralsystemet företas inte. Även om det innehåller en del i litteraturen omstridda normer, är det i stort sett lätt att acceptera det. Detta gäller även för de båda för systemet grundläggande värdesatserna "lyckan är något intrinsikalt gott" och "smärta är något intrinsikalt ont".

Strävan efter klarhet och exakthet, som är utmärkande för Ofstads tidigare produktion, präglar också den nya boken. Tidigare begreppspreciseringar och distinktioner utnyttjas, men även nya införs. Speciellt vill man peka på analysen av begreppen "amoralisk" i kap 3, "opartiskhet" i kap 6, "moraliskt ansvar" i kap 7 och "normers och värderingars giltighet" i kap 9. En fruktbar distinktion, som Ofstad inför vid diskussionen av giltighetsfrågan, är den mellan härledda och "rettlede" normer och värderingar. Han skiljer på vanligt manér mellan yttersta moraliska principer som inte låter sig härledas inom systemet och härledda principer som logiskt följer av de yttersta principerna. Men han påpekar att det finns partikulära principer som visserligen inte kan härledas inom systemet (och såtillvida är "yttersta") men ändå på sätt och vis bestäms av systemet, dock inte i detalj, på samma sätt som juridiska domar som i ett enskilt fall bestämmer straffets längd (tex ett års fängelse) innehåller något nytt i förhållande till rättsregeln som blott talar om gränsen för straffets längd (tex fängelse upp till tre år). Sådana partikulära principer är inte härledda utan, såsom Ofstad uttrycker det, "rettlede" av systemets grundprinciper.

Många av de teser som Ofstad i sina tidigare skrifter förfäktade som viktiga förutsättningar för den humanistiska etiken upprepas också i den nya boken. Några exempel: (1) Liksom i det stora verket *Inquiry into the Freedom of Decision*, där Ofstad urskilde sex olika valfrihetsbegrepp (frihet som frånvaro av tvång, frihet som obestämdhet, frihet som uttryck för den handlandes väsen, frihet som valets rationalitet, frihet som dygd och frihet som makt) hävdas även nu att den sistnämnda betydelsen av valfriheten ("personen *P* valde fritt i situationen *S*" = "*P* hade i *S* i sin makt att välja annorlunda än han gjorde") är den grundläggande. (2) Vid diskussionen av moraliska principers giltighet går Ofstad igenom olika tänkbara betydelser hos ordet "giltig", tillämpat på etiska normer och värderingar: att en norm är giltig kan betyda att den är allmänt accepterad, att den är sann, att den överensstämmer bättre än någon annan alternativ norm med människans natur, att den klarar sig bättre mot den kritik som riktas mot den (har bättre "argumentativ balans") än någon alternativ norm, osv. Liksom i sina tidigare skrifter förkastar Ofstad även i den nya boken samtliga tolkningar utom den som åberopar "argumentativ balans". (3) I det stora verket rekommenderade Ofstad det han kallade "festina lente"-metoden

när det gäller fattandet av ett beslut. Metoden innebär att ett i vår personlighet förankrat, stabilt beslut ibland måste föregås av en långvarig överläggning, noggrann insamling av information, eftertanke och självprövning. Beslutet växer till slut fram i samband med sådan eftertanke och självanalys. Metoden rekommenderas också i den nya boken. (4) En helt annan, mindre övertygande tes, förfäktad redan i de tidigaste rättsfilosofiska skrifterna, nämligen att rättsbegreppet är ett *relationsbegrepp*; återkommer också i den rättsfilosofiska delen av den nya boken. "Rätten" och "rättsregler" betecknar enligt denna tes inte rätt och slätt en klass av föreskrifter utfärdade i laga ordning av en myndighet, utan "föreskrifter som står i vissa relationer till en klass av handlingar och underlåtelser". Ofstad ifrågasätter i sin kritik av Karl Olivecrona att man med ett lands rättsregler bara menar "en summa av föreskrifter som efterlevs därför att de upprätthålls av landets starkaste maktapparat". Avser vi verkligen detta med begreppet rättsregel, frågar han. "Kräver vi inte också att föreskrifter för att vara rättsregler måste vara *giltiga* i viss mening? Kan verkligen föreskrift som påbjuder folkmord vara en rättsregel? Kan föreskrifter som har majoriteten av folket mot sig vara rättsregler?" (321) Nej, menar Ofstad och hävdar – som det tycks i strid mot vanligt språkbruk, som ju accepterar uttrycket "obsoleta rättsregler" – att i begreppet *rättsregel* med nödvändighet ingår tanken på en relation, som består däri att regeln i de flesta fallen verkligen efterlevs (350).

Ett viktigt tankekomplex i Ofstads tidigare produktion liksom i den nya boken är *kritiken av utilitarismen* som en etisk teori om hur ett val mellan olika handlingsalternativ i en given handlingsituation bör ske. I kapitlet "Handlingsriktighet och usikkerhet" sammanfattar han en rad invändningar som han i flera tidigare skrifter riktat mot *handlingsutilitarismens* tre huvudteser:

- (1) *kommensurabilitetstesen*: lust och olust eller andra positiva och negativa värden som konsekvenser av handlingsalternativ kan jämföras med varandra, så att det kan avgöras vilken handling som frambringar mest lust (värde);
- (2) *konsekvenstesen*: endast de olika handlingsalternativens konsekvenser är etiskt relevanta, och
- (3) *tesen "att allt kan vara tillåtet"*, dvs att ingen handling är sådan att den är alltid påbjuden eller förbjuden, och att vilken som helst handling kan vara moralisk plikt.

Ofstads diskussion av dessa tre teser är utförlig och grundlig och leder till resultatet att de alla tre är ohållbara. I många fall kan situationer tänkas där valet står mellan handlingsalternativ, vilkas konsekvenser inte tycks skilja sig i fråga om värde (lustkvalitet), men där valet av det ena alternativet klart skulle strida mot vanligt accepterade normer sådana som att löften bör hållas, en oskyldig inte får dömas, en rättvis fördelning av förmåner bör eftersträvas osv. (Om *regelutilitarismen*, som inte drabbas av vissa av de invändningar som riktas mot handlingsutilitarismen, har Ofstad mycket litet att säga. I kapitlet "Utilitaristisk straff og oskyld" diskuterar han dock vid kritiken av J Rawls skillnaden mellan de båda formerna av utilitarism.)

Bortser man från en rad ofta påpekade invändningar: svårigheten att jämföra två lustupplevelser, då de – såsom sker i utilitarismen – fattas ”tvådimensionellt” (de båda dimensionerna, lustens varaktighet och dess intensitet låter sig inte jämföras med varandra), vidare svårigheten att mot varandra väga å en sidan upplevelsens styrka och varaktighet och å andra sidan antalet av dem som har lustupplevelsen, så är det särskilt en av Ofstads invändningar man fäster sig vid: jämförelsen av två handlingar i avseende på deras konsekvenser är en värdering, vars riktighet inte i sin tur kan tolkas utilitaristiskt. Att finna att ett handlingsalternativs konsekvenser är bättre än ett annat handlingsalternativ är inte ett konstaterande utan en värdering. Jämförelsen förutsätter således redan en värdering, och denna värderings riktighet förutsätter en icke-utilitaristisk avvägning.

I Ofstads tidigare skrifter om utilitarismen var det inte lätt att riktigt förstå hans ställningstagande. Trots att han i ”*To studier om opartiskhet och utilitarisme*” (1962) tog avstånd från de tre huvudteser som han betraktar som centrala för utilitarismen, tillskrev han bl a i *Inledning till utilitarisme* (1970) denna teori bestående värde: ”trots mina kritiska synpunkter ser jag det inte som någon uppgift att driva ut utilitarismen . . . Problemet är mer att nyansera utilitarismens teser vidare och skapa en syntes mellan dem och andra principer”. Det är dock svårt att förstå hur detta skall ske, sedan teorins viktigaste teser visat sig vara felaktiga. Men i *Val och värde* deklarerar Ofstad uttryckligen att nyttomoralen inte är en valmetod. Konsekvensetikerna kan, menar han, ”inte ta ställning” i en valsituation genom att beräkna handlingsalternativens följder. Valet bestäms av samvetet. – I den nya boken sägs visserligen (s 43) att handlingsutilitarismen, som Ofstad kritiserar, ”representerar en relativt enkel, rationell och i många avseenden tilltalande form av etiskt tänkande”, men man förstår att den omsorgsfullt genomförda kritiken här måste leda till en ”utdrivning” av utilitarismen som ett etiskt system.

Ofstad är angelägen om att framhålla att olika moment bör ingå i den praktiska filosofins program. En praktisk filosof konfronterar, säger han, med empiriska, normativa och analytiska problem, problem som för sin lösning fordrar olika metoder. Det vore fel att som man på vissa håll gjort i analytisk filosofi begränsa den praktiska filosofins uppgift till analysen av begrepp sådana som god, rätt, ansvar, moralisk skuld osv. Ofstad talar om en sådan begränsning som en ”galenskap”, vars tid lyckligtvis är förbi. ”Att analysera begrepp av anförd slag är visserligen en legitim uppgift för den praktiska filosofin, men den får inte betraktas som den enda uppgiften. Praktisk filosofi bör ta normativa och värderingsmässiga problem upp till debatt.” Programförklaringen är avsedd att vara en kritik av den så kallade emotiva värdeteorin, speciellt i den utformning den fått i Hägerströms *värdenihilism*. Teorin fattar värde- och börautsagor som rena känslouttryck, varför de inte får ges ut för att vara påståenden som kan vara sanna eller falska och vilkas giltighet kan vetenskapligt prövas. Mot de ofta citerade slutorden i Hägerströms installationsföreläsning ”Om moraliska föreställningars sanning”: ”moralvetenskapen kan inte vara en lära i moral, utan blott en lära om moral”, invänder Ofstad ”det skulle vara galenskap att följa ett program som hävdar att det är ’ovetenskapligt’ och därför förbjudet att dryfta

normers och värderingars hållbarhet” (s 3).

Man kan anföra exempel på samma missförstånd. Då Hägerströms professur skulle besättas efter hans emeritering, fanns det personer i ansvarig ställning som menade att professuren lika väl kunde dras in, då ju Hägerström, såsom de trodde, visat att den praktiska filosofins föremål är ovetenskapligt(!). Hägerströms sats att det inte finns en lära (vetenskap) i moral bör självklart ses mot bakgrunden av den ingalunda orimliga uppfattningen att vetenskapen skall vara värderingsfri. Moralfilosofin som vetenskap ”har inte att på något sätt värdera” (uppställa värde- eller normsystem), skrev Hägerström i installationsföreläsningen, men detta innebär inte att värderingar inte kan vetenskapligt behandlas; moralfilosofin är ”en vetenskap om de faktiska moraliska värderingarna i deras historiska växt, stödd på en psykologisk analys och ledd av kritiskt filosofiskt inträngande i här verksamma idéer”. Synen på vetenskapen skiljer sig här blott föga från Ofstads, då denne frågar: ”vad annat är vetenskap än litet mera rationell och metodisk granskning av det vi bedriver till vardags?” Att tala om ”Hägerströms förbud mot värderingar inom moralfilosofin” (324) är också klart vilseledande. Att Hägerström i sina åsikter och sitt handlande – inte minst i sitt bestämda avståndstagande från den nazistiska ideologin – bestämdes av normer som blott föga skiljer sig från det som utmärker Ofstads humanistiska etik, vet envar som haft förmånen att känna honom. Vad förbudet gäller är inte värderingar utan tolkningen av värde- och börsatser som teoretiska utsagor i vilka fastställs hur något förhåller sig och som därför kan vara sanna eller falska.

Ställningstagandet till värdenihilismen skulle förvisso vinna på en diskussion dels av Hägerströms argument för att värde- och börsatser inte har deskriptiv funktion utan är uttryck för känsloreaktioner och dels av Hägerströms teori att den fasta association som föreställningsinnehållet i sådana satser ingår med den känsla de uttrycker kan leda till (den felaktiga) uppfattningen att vi i dem har att göra med deskriptiva satser (dvs något som är sant eller falskt) och hans teori att detta i sin tur möjliggör logisk argumentering, dvs slutledningar, i vilka satserna i fråga kan figurera som premisser resp slutsatser. En sådan diskussion skulle säkert förta intrycket att teorin kan avfärdas som ”galenskap”.

Konrad Marc-Wogau